

16. Sant Cristòfol de Culla, un estudi que va més enllà de l'estètica

Beatriz Sáez Riquelme i Àngel M. Pitarch Roig

Resum

A la comarca de l'Alt Maestrat, a un quilòmetre de la població de Culla, s'erigeix l'ermita de Sant Cristòfol, construïda en un moment d'auge econòmic, a la fi del segle XVIII. El present article es basa en l'estudi arquitectònic d'aquesta construcció.

En primer lloc es presenta aquesta xicoteta, però valuosa, construcció en l'àmbit sociocultural des del qual va ser concebuda, passant en punts posteriors a la seua anàlisi arquitectònica.

Des d'aquesta òptica s'analiza la seua morfologia, a través de la qual està catalogada com una de les escasses ermites saló/columnàries castellonenques. L'anàlisi dels materials i les tècniques constructives emprades i la seua genuïna composició permet apreciar la convivència de la tradició constructiva local amb l'autoria arquitectònica, encara qüestionada per reconeguts historiadors.

Més enllà de la mera descripció escrita, l'article aporta un detallat treball d'aixecament de plànols, l'anàlisi dels quals permet relacionar la seua mètrica amb les proporcions clàssiques.

Paraules clau

Patrimoni arquitectonicocultural, aixecament de plànols, hallenkirche

1. Plantejament de la recerca

El present article forma part de la recerca realitzada per a la redacció de la tesi «*Las iglesias salón del siglo XVIII: levantamientos gráficos, análisis constructivo y patología común*». Per a formalitzar la recerca ha calgut l'aprovació com a tema de recerca en el programa de doctorat de la Universitat Jaume I i el consentiment dels representants de la societat civil i eclesial, que han permès l'accés al temple.

Per a realitzar aquests estudis cal una exhaustiva presa de dades en la mateixa ermita de Sant Cristòfol. L'estudi arquitectònic engloba l'anàlisi de l'edificació, en les seues zones usualment visitades i en ales que romanen ocultes i generalment inaccessibles, i des de molt diferents àmbits disciplinaris recorrent a la combinació d'instrumental tècnic de complexa utilització i al dibuix de croquis a mà alçada amb paper i un simple llapis. (Sáez 2014: 53)

2. Concepte d'església saló o columnària

A la Comunitat Valenciana es conserven dinou esglésies saló, setze d'elles a terres castellonenques, la major part de les quals van ser edificades al segle XVIII. Les primeres esglésies saló construïdes a Espanya van mantenir un gran vincle formal amb les *hallenkirchen* alemanyes (Muñoz 1996: 274-275), des d'on es van difondre per tota Europa al voltant del segle XIV (Martínez 1980: 358-371). No obstant això, les construïdes a la zona nord del Regne de València, fins i tot mantenint les característiques intrínseques del model, deriven de la influència d'emigració de mestres d'obra aragonesos a terres castellonenques.

La seua difusió per Europa i part d'Amèrica fa que aquesta tipologia de temple admeta diferents denominacions tals com saló, columnària o *hallenkirche*, per a referir-se a les construccions religioses en les quals, entre altres característiques, el voltam de totes les naus arranca d'una mateixa cota, en el cas de l'ermita de Sant Cristòfol, 5,17 m, i la separació de les naus està establida únicament per la successió de pilars.

3. Introducció historicoartística

Història. Si bé es desconeix amb certesa la data de construcció d'aquesta ermita, cal assenyalar que a la llinda de la finestra de la façana principal es pot llegir esculpida la data 1781, que, com en altres temples, podria indicar la data de finalització de les obres majors.

També es mantenen en la incertesa tant l'autoria de les traces, com de la direcció i l'execució de la construcció. Considerant les similituds estilístiques entre aquesta i l'església parroquial de Sant Llorenç de Vilar de Canes, és possible suposar un mateix mestre d'obres, Francisco Monfort (Gil 2004: 368), qui tal vegada responguera al nom de Joaquín Monfort (Bautista 2002: 67).

Morfologia. La planta és rectangular, amb dos trams a la zona dels peus i un tercer a la capçalera. S'hi configura un espai unitari, del qual només queden exclosos dos xicotets espais a la zona de la capçalera i un altre elevat, semiobert situat als peus, el cor, al qual s'accedeix a través d'una escala situada al costat de l'epístola.

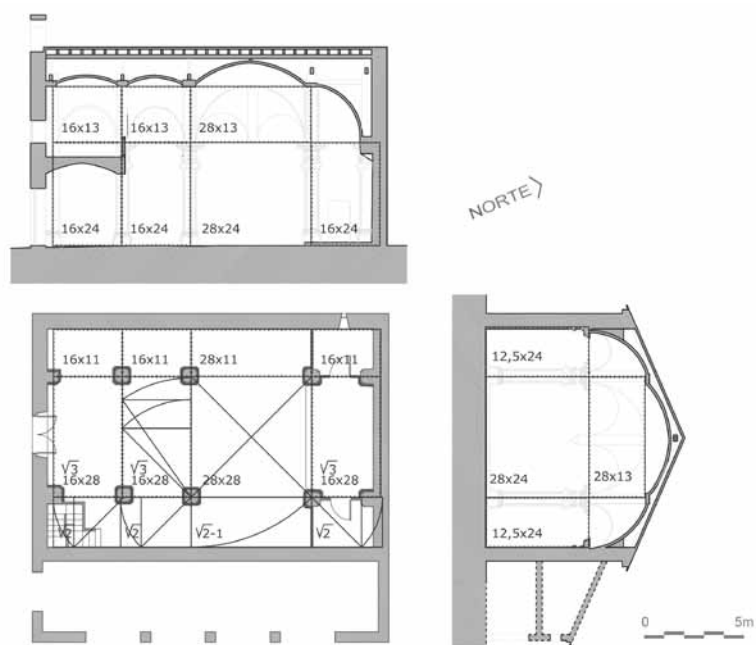

Fig. 1 Anàlisi dels traçats reguladors.

És possible establir dos criteris pel que fa a la creació de la seua configuració espacial. D'una banda, i segurament utilitzat per al disseny de les seues traces, el basat en traçats reguladors, que estableix el disseny del temple a través d'un quadrat a eixos de pilars torals, i rectangles $\sqrt{3}$ que proporcionen les dimensions dels trams de la nau central, i $\sqrt{2}$ les laterals, i la proporció general en planta del temple (fig. 1). D'altra banda, atesa la dificultat que havia de comportar l'aplicació d'aquests traçats a peu d'obra, per al replanteig *in situ* de la planta i la secció, van haver de recórrer a la modulació reticular, on la unitat equival a 21,6 cm. Aquesta mesura no coincideix amb cap de les unitats antropomètriques d'ús comú (Soler Sanz 1994: 6), sent el pam valencià (equivalent a 22,65 cm) el que més s'aproxima.

Ornamentació. Els seus murs exteriors manquen de recobriment i de qualsevol element de decoració, centrant-se aquesta en les rajoles i teules que conformen els ràfecs. Es tracta de dibuixos geomètrics de color marró sobre fons blanc (fig. 2), i que caracteritzen la majoria de ràfecs de les construccions tradicionals de la zona.

A l'interior la decoració s'acull a les característiques de finals del barroc, principis del neoclassicisme, configurada

Fig. 2 Conformació i decoració dels ràfecs.

Fig. 3 Vista general interior.

per mitjà de cintes que delimiten els principals elements estructurals: els pilars, les arestes de les voltes i els radis en la cúpula. El centre de les voltes d'aresta i de canó s'assenyala mitjançant una rosassa acolorida (similar a les de Vilar de Canes). Els situats a la nau central s'emmarquen per una forma mixtilínia, un octàedre i un cercle marrons (fig. 3).

Els pilars i pilastres tenen secció cruciforme. Les seues bases, que tan sols s'elevan 0,77 m, les més baixes de la resta d'esglésies saló, són àtiques, culminant en apòfges.

Els capitells són d'ordre jònic, formats per volutes en les quatre cares. Sobre elles sobreixen les cornises denticulades, que en el cas de les pilastres continuen en els murs a manera de cornisa de lligat. Les voltes utilitzades són de canó amb llunetes a la nau central i sota el cor, d'aresta a les laterals, i de petxines al creuer, reflex de les utilitzades a les esglésies saló valencianes del XVIII, mentre que les dobles voltes d'aresta que cobreixen els braços i l'absis són genuïnes d'aquest temple.

4. Descripció constructiva

Per a escometre l'anàlisi constructiva de l'edificació cal l'observació, la deducció, el coneixement previ de l'ús dels materials en l'arquitectura del segle XVIII i de les tècniques constructives emprades.

Murs. Els murs estan formats per maçoneria ordinària amb encadenats de carreuat en les cantonades i en els recercats de portes i finestres. Aquestes fàbriques es materialitzen amb roques calcàries i margoses, comunes a la zona, aglomerada amb morters de calç (fig. 4).

Les peces de major grandària, calcàries compactes de color clar i d'aspecte marmori, formen els carreus dels

Fig. 4 Exterior de l'ermita: murs de maçoneria ordinària.

encadenats en les cantonades de l'edifici i conformant els buits de la porta i la finestra de la façana principal. Les roques mitjanes en forma de pedres de paredar, majorment calcàries compactes amb pàtines de color marró, gresos groguencs i margues de menor duresa, componen gran part dels murs, disminuint de dimensió tal com augmenta l'alçada de la seua ubicació. Les roques de mida menor són, en general, margues. Aquestes es disposen en franges ben diferenciades, als murs laterals i posterior, a partir de mitjana altura, i arriben a assolir un metre d'alçada, mentre que a la façana principal ocupen només la zona corresponent al capcer. La utilització de manera tan localitzada planteja múltiples hipòtesis sobre el procés constructiu, com per exemple que coincidira amb un període de falta de material, i van haver-hi de recórrer a roques de menor qualitat.

Aquesta tècnica constructiva és la pròpia de l'arquitectura popular de la zona, amb una lleugera millora respecte de l'arquitectura de la pedra seca.

Fig. 5 Zona sota coberta.

Pilars. Les bases i els pilars es troben revestits, la qual cosa fa impossible la identificació dels seus sistemes constructius. Si bé, en els trams compresos en la zona sota coberta es pot apreciar que estan formats per pedres treballades rejuntades, no obstant això, sobre la base del coneixement constructiu en altres temples, aquest fet no és indicatiu de la conformació dels elements inferiors (Sáez-Pitarch 2012: 19).

Voltes. L'emblanquinat de calç i el morter de guix que conformen les voltes, quasi en la totalitat de les seues dues cares, impedeix apreciar la seua composició constructiva, no obstant això, la presa directa de mesures en tres d'elles, 12 cm a la cúpula, 10 cm a la volta situada als peus, i 15 cm a la central del mateix tram i la deterioració parcial del recobrimet d'aquesta última, permeten deduir que es tracta de voltes paredades i en concret aquesta última d'una rosca de rajola massissa, recoberta per lloses de pedra calcària, fet que la diferencia de la resta de temples saló coetanis.

Les voltes disposen d'elements que ajuden a millorar la seua estabilitat, coneguts en l'època (Fray Lorenzo de

San Nicolás: 1639), tals com el farciment dels sinus fins a aproximadament un terç de la seua alçada, el massissat de les bases de la cúpula o la col·locació de llengüetes en forma de mitja rajola massissa disposades en la diagonal a les voltes, els rolls de reforç a les anques de les voltes, suposen una solució enginyosa la qual recorre als mitjans disponibles als voltants (fig. 5).

Coberta. Única, a dues aigües, formada per fusta de pi, en general de secció rectangular.

Els principals elements estructurals de coberta són les bigues careneres, formades per tres peces unides mitjançant encaix a mitja fusta. Paral·leles a aquestes, encastades en les recrescudes dels pilars, es disposen les bigues carreres. Sobre elles, els parells, perpendiculars als anteriors, ben encastats en els murs laterals, ben recolzats en les bigues. L'estructura de coberta es fa rígida mitjançant la utilització de tirants i monjos. Sota els tirants i les bigues carreres es col·loquen sotapunts apuntalats per dos tornapunts, i sota els tornapunts de les bigues carreres es disposa un segon tirant (fig. 6).

El tauler de coberta està format per un empostissat rectangular, disposat entre els parells de fusta, perpendicular al pendent. Sobre aquests s'estén una capa de morter, i teules ceràmiques de dimensions 20-25x55 cm, la subjecció del qual, com és típic d'aquestes latituds, es millora mitjançant fileres de pedres per a evitar el despreniment pel vent.

Revestiments. Els paraments interiors es recobreixen mitjançant un referit mestrejat, emblanquinat. Predomina el color blanc, amb uns xicotets matisos de color, generalment colors terrosos i alguns blaus i verds. Les motlures de les bases són grises i els sòcols de les naus amb bandes marró ataronjat i rosa. Les volutes grogues es combinen amb marró, blanc i verd. La cornisa és entre gris molt clar i blau celeste, dividida per una franja central en la qual es torna a utilitzar el marró. Els arcs, les llunetes de les voltes de canó i

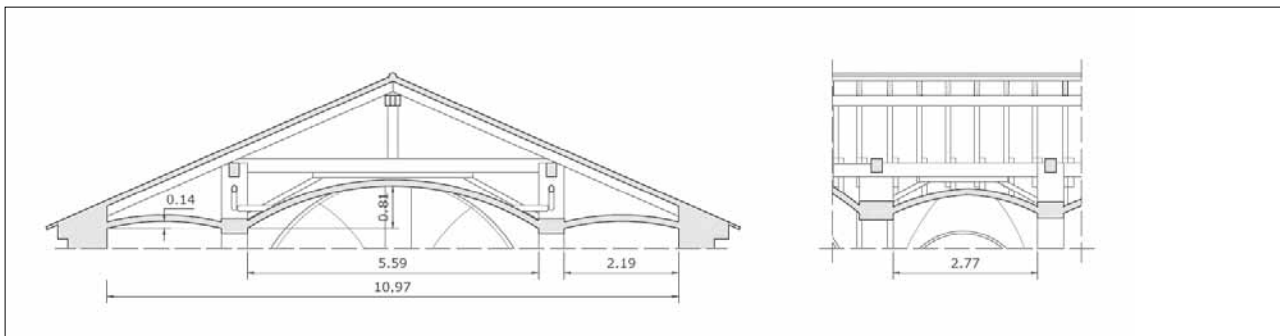

Fig. 6 Esquemes constructius de la coberta de fusta.

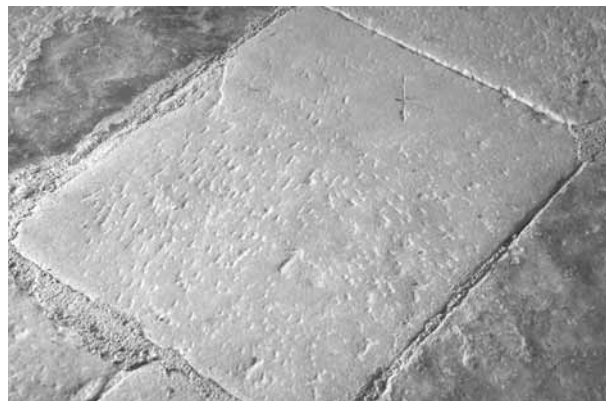

Fig. 7 i 8 Paviments de rajoles de terra cuita i de lloses de pedra.

els canvis de plànol en les aristades, són delimitats per fines cintes, blaves en les naus i marrons en el creuer. A la cúpula predomina el color marró, i en menor mesura el blau.

El paviment, que se suposa original del segle XVIII, està format per grans lloses pètries, quadrades i rectangulars, les superfícies de les quals han estat piconades per a augmentar-ne l'adherència. Aquestes es combinen amb rajoles manuals de fang cuit, d'uns 20x20 cm. El material petri es disposa formant una banda que va de pilar a pilar, mentre que les peces de fang cobreixen la nau central, les laterals i l'absis. Tots dos col·locats a trencajunts (fig. 7 i 8). Com a peculiaritat aquesta és l'única església saló d'aqueix segle de la Comunitat Valenciana que conserva el paviment original.

5. Conclusions

La majoria d'esglésies columnàries del Regne de València es troben a la província de Castelló. Poden entendre's com a fites d'identitat amb diversos vincles en comú com la configuració espacial, la decoració, i habitualment els sistemes constructius.

Tanmateix, davant de l'estereotip del model, al qual l'ermita de Sant Cristòfol es veu lligada per semblances conceptuals i estilístiques, la recerca realitzada posa de manifest aspectes singulars diferenciadors en els seus elements constructius i decoratius.

Des d'un punt de vista constructiu la conformació de murs de maçoneria, la utilització de lloses de pedra en l'última rosca de les voltes, les pedres per a la subjecció de les teules contra l'efecte del vent, la configuració de les cornises i la genuïnitat del paviment la vinculen directament amb la tradició constructiva d'arquitectura popular de la zona, i la

diferencien de la resta d'esglésies saló valencianes.

Respecte de la seua configuració i decoració, cal destacar l'existència de voltes de doble arista, l'absència de pilastres laterals i de plints, i la singular pigmentació emprada en la seua decoració, que li imprimeixen un caràcter propi, es diferencia així de la resta de temples columnaris, fins i tot del de Vilar de Canes, al qual se la vincula en la seua autoria i pels seus elements estètics.

Bibliografia

BAUTISTA I GARCÍA, J. D. (2002): Esglésies-saló del segle XVIII a les comarques valencianes. Castellón. Fundación Dávalos-Fletcher, 2002. 258p. ISBN 84-688-0002-3

GIL SAURA, Y. (2004): Arquitectura Barroca en Castellón. Castellón. Diputación de Castellón, Pp.368 ISBN 84-89944-93-8

MARTÍNEZ FRÍAS, J.M. 1980. El gótico en Soria. Arquitectura y escultura monumental, Salamanca. Diputación provincial, Salamanca.

MUÑOZ JIMÉNEZ, J. M. 1996. «Las iglesias de salón en la provincia de Guadalajara» en Wad-al-Hayara. Revista de estudios de Guadalajara, nº 23. Diputación Provincial de Guadalajara: Institución Provincial de Cultura "Marqués de Santillana", Guadalajara.

SÁEZ RIQUELME, B.; PITARCH ROIG, A.M. (2012): Algunas lesiones comunes de las iglesias salón: San Pedro en Cincorres, San Jaime en Vila-real, San Martín en Callosa de Segura. Cuarto Congreso de patología y rehabilitación de edificios. PATORREB 2012. Santiago de Compostela. Pp.19. ISBN 978-84-96712-49-2

SÁEZ RIQUELME, B. (2013): "Las iglesias salón del siglo XVIII: levantamientos gráficos, análisis constructivo y patología común" Tutores Dra. Alba Soler Estrela y el Dr. Arturo Zaragoza Catalán. Universitat Jaume I.

SÁEZ RIQUELME, B.; PITARCH ROIG, A.M. (2014): las iglesias salón valencianas del XVIII: Metodología del levantamiento de planos. XII Congreso Internacional de Expresión Gráfica Aplicada a la Edificación, APEGA 2014. Madrid. Pp.53-62. ISBN: 978-84-7207-226-8

SAN NICOLÁS, FR. LAURENCIO (1663): Arte y Uso de Arquitectura, Vol. II. Albatros. Valencia.

SOLER SANZ, F. "Trazados reguladores octogonales en la Arquitectura clásica" Universidad Politécnica de Valencia Ed. FSS, Valencia 1994.

NOTA. L'estudi de l'ermita de Sant Cristòfol ha comptat amb la participació dels professors-investigadors que subscriuen el present article, i la col·laboració de tres estudiants: L. Edo Rull, A. Barrachina Bellmunt i M. Pitarch Roig.